

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀՈՒՓՍԻՄԵՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

«...Ի նոյն նիւթոյ շինեցաւ կարուղիկէ եկեղեցի.
Բարձրացեալ փռոփ ի պարձաքս խաչին»:

ՇԱՐԱԿԱՆ ՀՈՒՓՍԻՄԵՆՆԵՐ

Հիւարհում կան գեղեցկութիւններ, արվեստի, ճարտարապետության հրաշալիքներ, որոնք երբեք իրենց կատարելությունը չեն կորցնում, ժամանակի անխնա հարվածները չեն կարողանում եղծել ու նսեմացնել նրանց վեհությունն ու հոյակապությունը. նրանք դարերին են պատկանում:

Այդպիսիներից է Հոփսիմյանց տաճարը: 1.300 տարուց ավելի է, ինչ կանգուն է հայ ժողովրդի ճարտարապետական հմուտ արվեստի այս սքանչելի կոթողը: Ժողովուրդը, շինարար ու ստեղծագործ հայ ժողովուրդը, խտացրել ու ներդրել է այդ կոթողի մեջ այն ամեն լավն ու գեղեցիկը, որ իր հոգուց է բխում, իր հոգին է դրել նրա մեջ, հայի տքնաջան ու ազնիւ, լավատես հոգին՝ հավերժորեն դարերին ի տես:

Հոփսիմյանց տաճարի ճարտարապետական ոճը պարզ է, հղկված ու հստակ, կարճես բյուրեղ լինի. ավելորդ զարդեր ու սեթևեթանքներ չունի: Եվ այդ հստակությունն ու պարզությունն է, որ նրան տալիս է մոնումենտալություն, և այցելուն նորից ու նորից է նայում ու չի կշտանում:

Ո՞վ չի հիացել Հոփսիմեի տաճարով, որ գեթ մեկ անգամ բախտ է ունեցել տեսնելու մարդկային ձեռքի այդ հրաշալիքը: Հայ պատմիչները մեծ հիացմունքով են խոսում նրա մասին, դեռևս շատ հին ժամանակներից:

Ավանդաբար, ինչպես և վկայում է Ագաթանգեղոսը, 3-րդ դարի վերջերին Հայաստանում, Վաղարշապատի հնձաններում, նահատակվում են Հռոմից փախած կույսերը: Դեռևս հեթանոս Տրդատ թագավորը պատճառ է հանդիսանում քրիստոնյա ու հայաժական կույսերի մարտիրոսագրվելուն: Նրանց մեջ նշանավոր էին Գայանեն, Հոփսիմեն և Մարիանեն: Շատ շանցած, նորադարձ հայոց արքան, ժողովրդի հետ միասին, բազմաշարժար Լուսավորչի անմիջական ղեկավարությամբ, կանգնեցնում է վկայարաններ՝ նահատակված կույսերի նշխարների վրա: Այսպիսով, Հոփսիմե կույսի և նրա 33 ընկերուհիների նահատակման սրբագործված վայրում, ներկա Հոփսիմեի տաճարի անմիջական տեղում կառուցվում է մի նախնական վկայարան, որ և ամփոփվում են Հոփսիմեի և մյուս կույսերի նշխարները:

«Եւ կանգնեալ երիւս վկայարանս, մի ի հիւսիսոյ յարեւելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց սանականն Հոփսիմէ երեւուն ե երեք ընկերօք»¹, — գրում է Ագաթանգեղոսը:

Իսկ սրբերի ոսկորները՝

«... Յիւրաքանչիւր արկեղ ղնէր՝ իւրանչիւր հանդերձով կազմութեամբ պնդէր և կնքէր քրիստոսանշան կնքովն»²:

Հետագայում, պարսից արշավանքների ավերածութեան շրջանում (367—369 թ. թ.), երբ դավաճան Մերութան Արծրունու գործակցութեամբ ավերվում է Վաղարշապատը, ավերվում է նաև այս մատուռը, որը ավելի ուշ միայն վերաշինվում է Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսի կողմից, որը նույնպես իր հերթին կնքում է Հոփսիմեն կույսի տապանը և ամփոփում մատուռի բնմի տակ, ստորերկրյա հանգստարանում:

«Զի կարի ցած և մթին էր շինուածն, որ շինեալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի հայոց կաթողիկոսի, որուոյ սրբոյն ներսիս», — գրում է Սեբեոսը Ս. Սահակի շինած մատուռի մասին³:

«Խորին և փոքրատեսակ իմն էր շինեալ», — գրում է մի ուրիշ պատմիչ՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին նույն մատուռի մասին⁴:

Այնուհետև երկար ժամանակ որոշակի տեղեկություն չկա մատուռի վիճակի մասին:

Այս շրջանում Հոփսիմենի և մյուս կույսերի վկայարանները վանքերի են վերածվել և 6-րդ դարի վերջերին և 7-րդ դարի սկզբներին հիշվում է «Մամուէլ վանաց երէց» (իմա՝ երեք վկայարանների)⁵, իսկ Մովսես Նղիվարդեցի կաթողիկոսի օրով Ս. Հոփսիմենի փակակալ է նշանակվում Կոմիտասը: Կաթողիկոսական զահ բարձրանալով, Կոմիտասը (615—628 թ. թ.) եղավ մեր այն երանաշնորհ հայրապետներից մեկը, որոնք փայլում են իրենց շինարարական գործունեությամբ:

Հոփսիմենի տաճարի շինարարությունից դեռ առաջ նա ձեռնարկել էր մի շարք այլ եկեղեցիների շինարարությունը, որոնցից կարելի է հիշել, օրինակ, Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինությունը⁶: Կոմիտաս

կաթողիկոսն էլ էջմիածնի փայտածածկ, պատերազմական արհավիրքներից վնասված կիսաքանդ կաթողիկեն նորից շինում է «գեղեցկայարմար և շքնադատես կոփածոյ քարամբք»⁷:

Բայց մեծ կաթողիկոսի շինարարական գործունեությունը լրումն ու զուլս գործոցը եղավ Հոփսիմենի շինությունը: Հոփսիմենի տաճարի շինությունը նրա սրտին շատ մոտ է եղել, նրա բաղձանքն է եղել իր օրով տեսնել կույսերի նահատակման վայրում մի հրաշակերտ տաճար. չէ՞ որ ինքը մի ժամանակ նրա փակակալն էր եղել և սրտանվեր կապված էր նրա հետ: Եվ ահա եռանդուն ու շինարար կաթողիկոսը ձեռնարկում է իրականացնել իր վաղեմի երազանքը:

Նա բոլորովին քանդում է Սահակաշեն «մթին» ու «փոքրատեսակ» մատուռը և սկսում է կառուցել իր ծրագրած հույակապ կաթողը, պարսից Ապրվեղ թագավորի (590—628 թ. թ.) շինարարության, ինչպես վկայում է Սեբեոսը⁸, որը համապատասխանում է Քրիստոսի 618 թվականին:

Տաճարի շինարարության ժամանակ այս անգամ ևս գտնվում են Հոփսիմենի նշխարները:

«Արդ՝ մինչդեռ քակէին զորմն մատարանն՝ երևեցաւ յանկարծակի լուսաւոր և շքնադադիւտ արքունական մարգարիտն, այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հոփսիմէի: Եւ քանզի անդամ անդամ յաւշեցին ղնա, յաւշեալ ի միմեանց. և երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով և մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ: Եւ կնքեալ իւրով ևս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր կնքել զայսպիսի մարգարիտ երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք»⁹:

Եկեղեցու շինությունը շատ նշանավոր է եղել:

«Եւ զդրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ դայր յերկրպագութիւն», — գրում է պատմիչը¹⁰:

Կուրծքը վեհորեն դեմ տված քաղաքական փոթորկալից անցքերին ու աղետներին, մինչև այսօր էլ կանգնած է հայ ճարտարապետության հնագույն հույակապ այս հուշարձանը: Նրա վրա փորագրված են տաճարի հիմնադրի՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի երկու արձանադրությունները, մեծը՝ տաճարի տ-

1. Ագաթանգեղեայ պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882 թ., էջ 441:

2. Նույնը, էջ 442:

3. Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939 թ., էջ 89:

4. Հովհաննու կաթողիկոսի դրասխանակերտցոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 74:

5. Ղ. Ալիշան — Այրարատ, Վենետիկ, 1890 թ., էջ 237:

6. Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939 թ., էջ 79:

7. Հովհաննու կաթողիկոսի դրասխանակերտցոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 75:

8. Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939 թ., էջ 89:

9. Նույն տեղում:

10. Նույն տեղում:

րևմտյան պատի ճակատին դրսից, իսկ փոքրը՝ խորանի պատի վրա ներսից։

Ենս. Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյն Հռիփսիմէի կոչեցալ յաթոռ սրբոյն Գրէգորի, շինեցի զտաճար սրբոց վկայիցս Քրիստոսի¹¹։

Տաճարի հնագույն արձանագրութիւններից է եղել նաև 1653 թվականի վերանորոգութեան ժամանակ Առաքել Դավրիժեցու արտագրածը, որը եղել է զրված մատուռի պատի վրա։

դիս, որով հանդիսացիս ստորնոցս լինիլ. Սուրբ Կոյս արագ ազնական, որ և պատրաստարան եղիցիս յամենայնի յաղթող բարերար։

+ Յիշեա և զիս՝ զոր նուիրեցայց իսկապէս ըստ անուանս վերստին աստուծագործողին կամահաճոյ յարկիս, զոհն մասնատիպս՝ որոյ շնորհաւքն բաականացայց, աղաչեմ յանձն և յարանուն քեզ Հռիփսիմէ։

+ Յակովբ քահանայ սուրբ կաթողիկէ արհի եպիսկոպոսարանին։

Ս. Հռիփսիմի տաճարը

+ Ո՛վ հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածին հաւր՝ և համազոյզ Հոգւոյն կամողին ընդ ստորինս ասեմ, անխակալ երկնատը փեսային հարսն, զբարեգործակ արքայն ունող, գոլով գլուխ, միշտ և անընդհատ յաղագս ծանալթ քեզ սպասատը Սուրբ Հոգւոյն։

+ Ո՛վ Սրբուհի աղաչեմ յիշատակողացս անուան քոյ բարեխաւովեամբ և աննուազ աղաւթիւք լեր պահապան և ան-

+ ես խորովիկ ծառայ Սուրբ Հռիփսիմէի։

+ Սուրբ Ոլոգին

+ Ստեփաննոս¹²։

Թե ովքե՞ր են արձանագրութեան մեջ հիշվողները, և ո՞ր թվականին է գրվել, դժվար է ասել։ Հիշված խորովիկը Սուրբ Հռիփսիմի եկեղեցապաններից է երևում։ Ըստ Զ. Ալիշանի, այս խորովիկը, հավանաբար,

11. Գրեթէ փորագրւած Հովսեփյան— Քարտեզ հայ հնագործիւն, Վաղարշապատ, 1913 թ., էջ 6։

12. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 252—253։

Կոմիտասի նախորդ Սահակ Պարթևի աշակերտ, հոտորովիկ թարգմանիչն է¹³։

618 թվականին կառուցվելուց հետո, Հոփիսիմեի վանքի դրուժյունը հետագա բոլոր շրջաններում մեզ անհայտ է, գոնե հայ պատմիչները որևէ ստույգ բան չեն հիշում նրա մասին մինչև 17-րդ դարը։

17-րդ դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին Հոփիսիմեի տաճարի մինչև նրա նորոգությունը եղած անմխիթար դրուժյան մասին այսպես է պատմում։

«Իսկ Գայիանեայ և Հոփիսիմեայ ամենեին անբնակ և անպարիսպ, նա և դրոնք ևս ոչ գոյին եկեղեցեացն և խորանացն, և յարտաքուստ կողմանէ տանիսն բովանդակ և երեսք որմոցն քանդեալ և հիմունքն խարխալեալ և խրամատեալ, և ի ներսի կողմանէ բեմն և յատակ եկեղեցւոյն քանդանդեալ և բովանդակ եկեղեցին և խորանքն աղբովք անասնոց լցեալ, վասն զի յաւուրս ամարայնոյ և ձմերայնոյ աւասունք, որպէս եզինք և ոչխարք մակաղէին ի մէջ եկեղեցեացն»¹⁴։

Այսպիսով, Հոփիսիմեի տաճարը մոտ 12 դար մատնվել է լիակատար քայքայման ու անտեղծության, մինչև Փիլիպոս կաթողիկոսի կատարած լիակատար նորոգությունը։

Դավրիժեցին նկարագրում է այդ նորոգությունը։

«...Ապա զնացին ի տաճար սրբուհի կուսին Հոփիսիմեայ, և ձեռն ի գործ արկեալ սկսան և զայն ևս նորոգել։ Վասն զի արտաքուստ կուէ եկեղեցւոյն գլուխ կաթողիկէին, և տանիքն բովանդակ, և երեսք որմոցն և յատակք նորին. իսկ ի ներսի կողմանէ բեմն և սալարկ յատակն, և չորից խորանաց մէջն, այս ամենայն զոր յիշեցի, աւերեալ և քայքայեալ էին. վասն որոյ բազում ջանիւ և յոքնակի աշխատութեամբ, գուն գործեալ մինչև զամենայն նորոգեալ կատարեցին...»¹⁵։

Փիլիպոս կաթողիկոսը արևմտյան կողմից ավելացնում է նաև մի փոքր գավիթ, ժամատան նման և Կոմիտաս կաթողիկոսի արձանագրության վրա ավելացնում է նաև իրենը։

«Քուլիս ՌՃԲ (1653) Քրիստոսի ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոս Ամենայն Հայոց վերստին նորոգեցի զեկեղեցի սրբոց կուսանացն Հոփիսիմեայ և Գայիանեայ»¹⁶։

13. Դ. Ալիշան — Այրարատ, Վենետիկ, 1890 թ., էջ 238։

14. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 135։

15. Նույնը, էջ 252։

16. Դ. Ալիշան — Այրարատ, Վենետիկ 1890 թ., էջ 240։

Փիլիպոս կաթողիկոսն էլ հենց թաղվում է տաճարի ներսում, հյուսիսային կողմը, որի գերեզմանի վրա հետագայում նփրեմ կաթողիկոսը մի նոր մարմարյա տապանաձև է դնում հետևյալ արձանագրությամբ։

«Հազար հարիւր շորս թուին, մարտի քսան և հնգին վախճանեցաւ Հաղբակեցի Փիլիպոս սքանչելագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և եղաւ սուրբ նշխարք նորա յայսմ շիրմի. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»¹⁷։

Փիլիպոս Հաղբակեցուց հետո նորոգություններ է կատարել և միաբանություն է հաստատել Նդիալար կաթողիկոսը։

Իսկ 1790 թվականին Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսը հնդկաբնակ հարուստ Ջնթումյան խաչկի ծախքով կառուցում է գավթի վրա մի զանգակատուն։

«Զանգակատունս այս յիշատակ իւր կանգնեալ,

Ազնիւ աղա խաչիկ իշխանս պերճացեալ, Որ էր տոհմիւ քաջ Ջնթումեան գովեցեալ, Որդի պարոն Առաքելի յատկացեալ, Նոր Զուղայու ի Հնդկիս գնացեալ, Ի Կալկաթա մեծ քաղաքի բնակեալ, Ուր և գործովք պարծանք ազգի երևեալ, Ի բազում ազգս անուամբ հռչակեալ, Յանգղիացւոց թագաւորէն օժտեցեալ, Ոսկեայ մանեակ և պատկերաւ պսակեալ, Իսկ զկնի վախճան բարի ընկալեալ, Ռայ ընդ շայի դատն ի վերայ յաւելեալ, Այսինքն է թիւ Փրկչին ՌՉՂ (1790)»¹⁸։

Վանքի պարիսպը բուրգերով և կամարակալ ղռնով (հյուսիսային կողմից) կառուցել է Մկրտիչ Կպիսկոպոսը 1776 թվականին, ինչպես վկայում է արձանագրությունը։

«Շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ արտաքին պարիսպ սրբոյ վանիցս հանդերձ բրգովքս և կամարակալ դրամբս, արդեամբք Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսի սպասաւոր Մկրտիչ Կպիսկոպոսին ի յիշատակ իւր և կրկնակի ծնողաց իւրոց հոգեւորաց և մարմնաւորաց. ի ՌՄԻԾ (1776 թ.), ի յունիսի ելն»¹⁹։

Այնուհետև նորանոր վանահայրեր տարբեր ժամանակներում կատարել են զանազան մանր նորոգություններ։ Վերջին անգամ մասնակի, բայց համարյա հնագիտական վերանորոգություն է կատարել Խրիմյան Հայրիկը (1893—1907 թ. թ.)։

Վանքի վերանորոգման և պահպանման գործում զգալի աշխատանք է կատարել նաև Սովետական Հայաստանի Ճարտարապետա-

17. Նույնը, էջ 240։

18. Նույնը, էջ 240—241։

19. Նույնը, էջ 241։

կան հնությունների պահպանության կոմիտեին:

Այսքան վերանորոգություններից հետո, դարերի կնիքն իր վրա կրող Հռիփսիմեի տաճարը այսօր էլ կատարելապես պահպանում է իր վեհությունը: Նրա գեղեցկության ամենահիմնական պատճառը, ինչպես ասացինք, պարզությունն է և տարբեր մասերի ներդաշնակությունը:

Տաճարը շատ մեծ չէ, մի փոքր երկար (արևելքից արևմուտք) քառակուսի տեսք ունի արտաքուստ:

Ներքևից տաճարի շորս կողմը պատում են երեք քարե աստիճաններ, որոնք ավելի ամրություն են տալիս, և ապա սկսում են Տաճարի բուն պատերը: Յուրաքանչյուր պատ դրսից իր վրա ունի երկուսական խորանանակ, սրանկուն կիսաբոլորակ խորշեր, հյուսիսային և հարավային խորշերը ավելի խորը, իսկ արևելյանն ու արևմտյանը՝ ավելի երեսկուն խորություններ:

Խորանանակ այս խորշերը տաճարին տալիս են արտաքուստ ծավալային կերպարանք, միևնույն ժամանակ գեղեցիկ զարդ են հանդիսանում, որը ուշագրավ է դարձնում տաճարի տեսքը: Թ. Թորամանյանը կասկածելի է համարում խորանանակ այդ խորշերի 7-րդ դարին պատկանելը, գտնելով, որ նրանք 10-րդ դարի գործ են:

«Կասկածելի կգտնեմ 7-րդ դարու հայոց եկեղեցիներու վրա գտնված խորշերը՝ համարելով զանոնք 10-րդ դարուն մոտ հավելվածներ, ինչպես էջմիածնի մոտ Ս. Հռիփսիմեի վանքին խորշերը: Հռիփսիմեի վանքին հետ միևնույն դարուն մեջ կանգնեցված և իրարու այնքան մոտիկ էջմիածնի կաթողիկեն և Ս. Գայանեի վանքը խորշեր չունին. եթե նույն ժամանակ խորշը ընդունված ոճ լիներ, անպայման պետք է որ գտնե Գայանեի վանքին վրա գտնվեր Հռիփսիմեեն քանի մը տարի հետո՝ իբրև նորոգ հիմնարկված եկեղեցի»²⁰:

Կաթողիկեի լայն թմբուկը ունի 16 երես իր պատուհաններով, արքիդների հատման կետերով, իսկ արտաքուստ՝ կաթողիկեի շորս անկյուններում թմբուկից դուրս շինված են շորս աշտարակներ, նեղիկ լուսանցքներով: Բոլորակ, ոչ այնքան երկար թմբուկը իր վրա պահում է փռված կոնի ձև ունեցող բազմանկյուն (16 երես) զմբեթը: Այս առիթով, ռառմնասիբելով Հռիփսիմեի վանքը, պրոֆ. Ն. Մ. Տոկարսկին այն եզրակացություն է եկել, որ կաթողիկեն իր թմբուկով հանդերձ ավելի ուշ շրջանի գործ է. նախ-

նական թմբուկը, ասում է նա, ավելի նեղ է եղել և 8 երես է ունեցել, կաթողիկեն ավելի երկարավուն տեսք է ունեցել, իսկ հետագայում, նվազ հաջող պրոպագանդների ենթարկվելով, տաճարը կորցրել է մասամբ իր նախնական ներդաշնակությունը²¹:

Անցյալ դարի գիտնականներից Ստրիգովսկին նույնպես կարծում է, որ այժմյան Հռիփսիմեի 16-անկյունանի կաթողիկեն ներկայացնում է՝

«... Կրիգոր Նյուսացու նկարագրած հրաշակավոր ութանկյունի եկեղեցվու ոճը, սակայն կոնաձև ծածկին համար կարծիք կհայտնե, թե շատ հին ժամանակներե հետե ասիական նախադասությունից հետո լինում է»²²:

Հնագույն զարդերի գեղեցիկ նմուշներ են Հռիփսիմեի լուսամուտների վրայի կիսաբոլորակ զարդերը. բացառիկ գեղեցկություն է ներկայացնում, օրինակ, տաճարի բարձրագույն պատուհանի քանդակազարդ սկսվածքը, զարդարված խաղողի ողկույզներով:

Տաճարը կառուցված է սև տուֆ քարից, տեղ-տեղ առկա են գորշ կարմրավուն և տեղ-տեղ դեղնավուն տուֆ, որոնք, աներկրա, ավելի ուշ շրջանի կարկատաններ են: Տաճարը, բացի հարավային փոքր դռնից, ունի նաև արևմուտքից մի դուռ ևս: Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը տաճարի հյուսիսային կողմից պատուհանի տակ մնացած քարի նշաններից ենթադրում է, որ տաճարը հյուսիսային կողմից մի դուռ ևս պիտի ունեցած լինի²³: Տաճարի արևմտյան պատին կից կառուցված են հետագա դարերին պատկանող զավիթն ու զանգակատունը, որոնք այնքան էլ ուշագրավ չեն ճարտարապետական տեսանկյունից: Տանիքը սալարկած է և ամրացված կրաշաղախով:

Տաճարի նեղ կամարակապ դռնից մտնելով ներս, բացվում է մի զարմանահրաշ տեսարան՝ վիթխարի ծանրություն ունեցող հսկայական կաթողիկեն առանց սյուների հենված է տաճարի շորս պատերին, տաճարի բազմաթիվ լուսամուտներից այնպիսի առատ, պայծառ լույս է թափանցում ներս, որպիսին չենք տեսնի մեր մյուս տաճարներից և ոչ մեկի ներսում: Ցերեկային առատ լույսը տաճարում ստեղծում է պայծառ, հոգեզվարթ, ուրախ տրամադրություն: Տրադի-

21. Н. М. Токарский — Архитектура древней Армении, Ереван, 1945 г., стр. 87—88.

22. Թ. Թորամանյան — Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան 1942 թ., էջ 63:

23. Թ. Թորամանյան — Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948 թ., էջ 76:

20. Թ. Թորամանյան — Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942 թ., էջ 216:

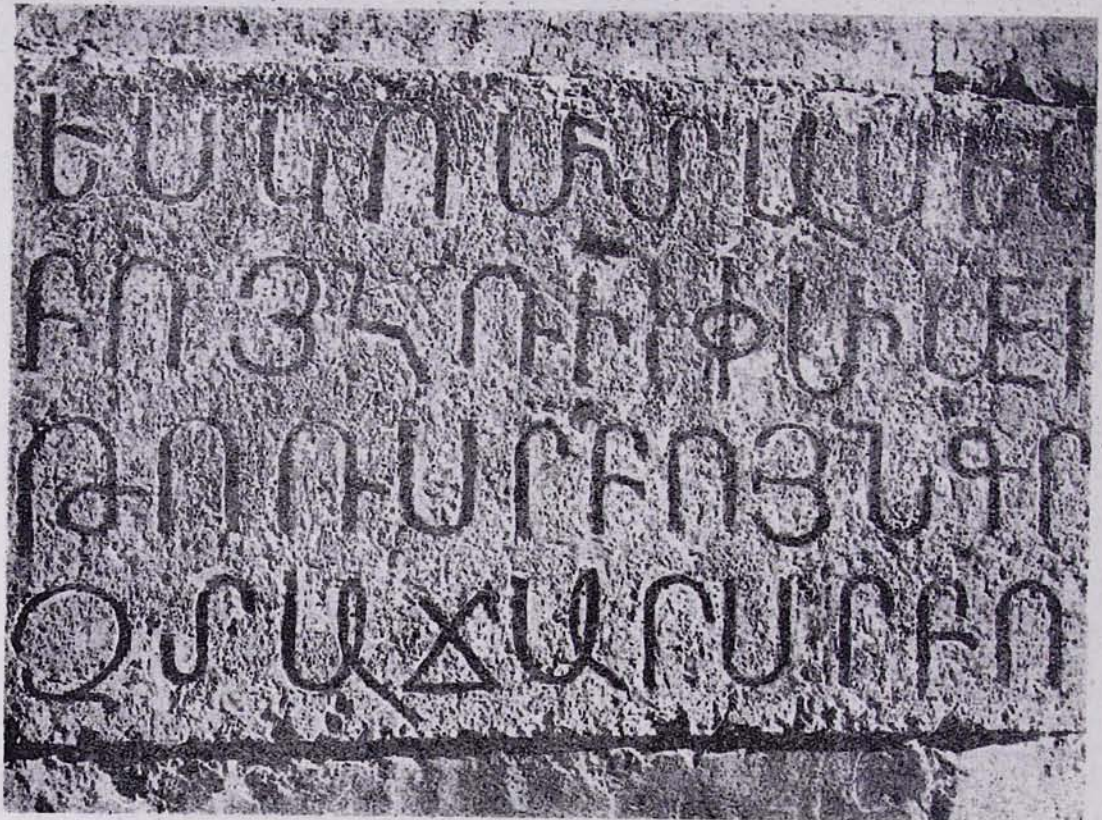
ցիպ՝ դարձած մեր վանքերի միատիկ մթնոթյունը այս դեպքում կարծես տեղի է տալիս հայ ճարտարապետի մտքի պայծառ կենսունակության առաջ։ Տաճարի ներքին, ամենաաչքի ընկնող արժանիքն ու յուրահատկությունը՝ նրա արձագանքն է շշուկով արտասանած ձայնն անգամ մեծ արձագանք է տալիս, պարզ է, որ տաճարում կատարվող երգեցողությունը, տաճարի այս յուրահատկության շնորհիվ, մեծ ազդեցություն է թողել և թողնում է ունկնդիրների վրա։

Ահա ինչ մեծ գնահատական է տալիս

Տաճարը ներսում բաժանված է չորս ասիդների (խորանների), որոնցից արևելյանը ավելի խորն է և ուր տեղավորված են բեմն ու սեղանը։ յուրաքանչյուր խորան լուսավորվում է լալն, մեծ լուսամուտով։

Տաճարի չորս խորանների հատման կետերում կան երկար, կիսաբոլորակ փորվածքներ, որոնց ստորին մասերում բացվում են մեկական ցածր փոքրիկ դռներ, որոնք տանում են առանձին քառակուսի սենյակներ։

Այս սենյակներից երկուսը (արևելյանների) եկեղեցու պետքերի համար են, դրանցից

Կովիտաս կաթողիկոսի քողած արձանա

տաճարի այդ յուրահատկությունը ճարտարապետ Բ. Թորամանյանը.

«Այստեղ, կառուցող հմուտ ճարտարապետի գիտական ակնբախ այնպիսի մի արժանիքն է գրավում ականատեսին, որ մեր այսօրվա թատրոնական ճարտարապետների նախանձը կշարժե իր երկարած և բարձրաձայն արձագանքներով»²⁴.

24. Բ. Թորամանյան — Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948 թ., էջ 74:

հարավ-արևելյանը ավանդատուն է, իսկ հյուսիս-արևելյանը բավականին խորը ունի մի փոքրիկ նեղ ու ցածր դուռ, որ տանում է դեպի աջակողմյան մասի ներքնահարկը, ուր ամփոփված են Հոփիսիմե կույսի նշխարքները։ Արևմտյան կողմի երկու սենյակները թե ինչ դեր ունեն տաճարի կառուցման մեջ, որն է բան չի կարելի ասել. հյուսիս-արևելյան սենյակի առաստաղի մասում կա մի անցք, որը նեղ ու դժվարին ճանապարհով տանում է դեպի կտուրը (գուցե հետագա նորոգության ժամանակ է բացված)։ Արևմուտ-

յան կողմի՝ երկու քառակուսի սենյակները, հավանաբար, ավելացվել են տաճարի սիմետրիկությունը պահպանելու համար: Ներսից դմբեթի թմբուվը իր ունեցած հիմքից ավելի լայն է, որի հետևանքով առաջացել է մի բոլորչի լայն տարածություն, որը և շրջապատվել է (հավանաբար վերջին ժամանակները) տախտակյա շրջափակով: Ամբողջ տաճարի ներսի պատերը ծեփված են ներկված մարմար ձևացնող սպիտակ յուղաներկով, որը, իհարկե, հետագա դարերի գործ է: Պատարագի սեղանը ծածկված է շորս

Այսօր էլ Հռիփսիմեի ուսումնասիրությունը աննման նյութ է սովետական մեր ճարտարապետների և արվեստագետների համար: Եվ մի՞թե հետաքրքրության նյութ չէ մի այնպիսի շինություն, որը 1.300 տարուց ավելի կանգուն է, դիմանալով երկրաշարժներին և բնության ու ժամանակի հազար ու մի արհավիրքներին:

Մի քանի խոսք Հռիփսիմե կույսի նշխարների մասին:

Կույսի նշխարների մասին մենք երկար ժամանակ տեղեկություն չունենք, կապված

գրությունը Հռիփսիմեի տաճարի ներսում

փոքրիկ սյուների վրա ամրացված փոքրիկ զմբեթով, պաճուճված արհեստականորեն պատրաստված խաղողի որթերով (բոլորն էլ հետագա դարերի ավելացումներ):

Անվանի ճանապարհորդներ և գիտնական անձինք, այցելելով Ս. Հռիփսիմե, իրենց օրագիրներն ու աշխատությունները լցրել են հրաշալի նկարագրություններով ու գովեստներով տաճարի մասին, զարմացմամբ համակվել տեսնելով նրա աննման ներդաշնակությունն ու մոնումենտալ ճարտարապետությունը:

Նրանց տեղադրության կամ որևէ այլ իրողության հետ մինչև 17-րդ դարը:

17-րդ դարի ականատես պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին վկայում է, որ Մելքիսեդ կաթողիկոսի ժամանակ լատին կրոնավորները, հեռացած միաբանությունից, մարդոտության և միաբարակյան (ունիթոուքյան) նպատակներով սկսել էին շրջել Արարատյան նահանգի վանքերը և, օգտվելով երկրի խառնակ դրությունից ու Մայր Աթոռի անմխիթար վիճակից, գողանում էին հայոց վանքերից զանազան սրբոց նշխարներ, իրենց մար-

դորսությունը դուրացնելու համար: Եվ ահա դրանցից երկուսը նպատակ են դնում գողանալ Հոփսիմեի մասունքները: Նրանք ծածուկ մտնում են տաճար, քանդում մատուռի գերեզմանը:

«Եւ փորեալ զգերեզման կուսին Հոփսիմեայ ալնքան, մինչ հասեալ են ի տապան, յորոյ միջի կայր եղեալ սուրբ նըշխարքն Հոփսիմեայ... Եւ ապա զտապան լի նշխարօքն ի մատուռէն արտաքս բերեալ են ի մէջ մեծ եկեղեցւոյն՝ և կամեցեալ են առնուլ զնշխարան»²⁵:

Սակայն վրա են հասնում էջմիածնից երկու նպիսկուպոսներ, խլում նրանց ձեռքից նշխարքները, որոնց մեծ մասը կաթողիկոսի հրամանով նորից հաստատում իրենց տեղում:

Ահա թե մինչև ուր է հասել պապական եզվիտների ձեռքը. հայոց սրբություններն անգամ հանգիստ չունեն նրանց ձեռքից:

Հոփսիմեի շրջակայքում թաղված նրա նախկին վանահայրերի մասին են պատմում սրտառու տապանաքարերը: Այստեղ է թաղված նաև հայտնի աստվածաբան Ստեփանոս Լեհացի (Իվվոցի) վարդապետը:

Ձանգակատան տակ թաղված են եղել Կարապետ և Աստվածատուր կաթողիկոսները, որոնց տապանաքարերը չկան:

Վիճելի հարց է, թե ո՞րտեղ է թաղված Կոմիտաս կաթողիկոսը: Ավանդաբար նրա

գերեզմանն են համարում տաճարի մեջտեղում, բեմի առաջ մնացած երկարավուն մի քար, հատակին հավասար: Այիշանը հավատում է այդ ավանդությանը²⁶, սակայն Թորամանյանը լուրջ կշռադատումներով գտնում է, որ այդպիսի մի նեթադրություն գուրկ է հավանականությունից, քանի որ «Կոմիտասի ժամանակ հկեղեցական օրենքով տաճարի մեջ մեռել թաղելը մեծ սրբապղծություն էր»²⁷:

Նա այդ քարի տեղը, նախկինում, ստորերկրյա խուցը տանող դռան տեղ է ենթադրում, որը հետագայում լցվել է հողով: Թորամանյանի կարծիքը գուրկ չէ ամենայն հավանականությունից: Եվ ինչու՞ վիճել, միթե՞ մեծ հայրապետի անունը անմահ չէ. նա մի այնպիսի հրաշագեղ կոթող է կանգնել, որ իր անունն էլ, գերեզմանն էլ, ձուլվել միացել են տաճարին, դարձել մի անմեռ դադափար:

Ջարմանում ես, ո՞րքան լավատես է եղել մեր ժողովուրդը, ո՞րքան արհամիրք ու աղետ է տեսել նա, բայց մի փոքր խաղաղիկ շրջան, մի փոքր ժամանակամիջոց կոփվների խառնիճաղանճ թոհուրոհի մեջ և ահա հրաշալիքներ է կերտել, Հոփսիմեյանց տաճարներ ու Զվարթնոցներ կանգնել:

26. Ղ. Այիշան — Այրարատ, Վենետիկ, 1890 թ., էջ 239:

27. Թ. Թորամանյան — Նյույթեր հայկական հարստապետության պատմության, Երևան, 1942 թ., էջ 293:

25. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 136—137:

